

6. Історія української культури [Електронний ресурс] / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 2002. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/krypcult/krcult.htm>.
7. Гуржій О. І. Україна крізь віки : у 13 т. / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 8: Гетьманська Україна. – 304 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай. – Мюнхен : [Б. в.], 1958. – Т. 2. – 289 с.
9. Історія української культури : у 5 т. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 1246 с.
10. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
11. Маркевич Н. Поверья, кухня и напитки малоросиян / Н. Маркевич. – К. : [Б. и.], 1860. – 200 с.
12. Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) / О. Васильєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com>.
13. Апанович О. М. Урядові службовці гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. / О. М. Апанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histfans.com/Journal/journal/1997/2/9.pdf>.

Одержано редакцією 11.05.2014

Прийнято до публікації 23.06.2014

Аннотація. *Гуртова Е. В. Культура повсякденності української еліти Гетьманщини як маркер соціальної стратифікації. В статті досліджено культуру повсякденності української еліти кінця XVII – початку XVIII вв.*

Ключевые слова: *українська еліта, повсякденність, досуг, алиментарна культура, вестиментарна культура.*

Summary. *Gurtova E. Culture of everyday life of the Ukrainian elite during the Hetmanate period as a marker of social stratification. Culture of everyday life of Ukrainian elite in late 17th – early 18th centuries was examined in the article. The author described the house interior and exterior, clothes, outward, elite nutrition and the ways of leisure time spending. The common and specific tendencies of the way of life of the different subcultures: political elite, petty bourgeoisie and peasantry are highlighted. The comparative analysis of Ukrainian, Russian and Polish nobility was done. The author paid attention to the outward and nutrition of the nobles accenting on the daily and festive components of everyday life. It is given detailed description of the leisure time of the elite that included the reading books, playing skittles, dancing, fireworks, proposing the toasts, collection of crockery. It is argued the difference of the spending the leisure time by the different social groups: political elite, petty bourgeoisie and peasantry. The author comes to the conclusion that everyday life of the Ukrainian elite at that time was determined by the complex of cultural tendencies that came from Rzeczpospolita and West Europe.*

Key words: *Ukrainian elite, everyday life, leisure, alimentary culture, vestimentary system.*

УДК 94(043.3)

Р. В. Дудар

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗКВАРТИРУВАННЯ НОВИХ ЧАСТИН ТА З'ЄДНАНЬ ОСМАНСЬКОЇ АРМІЇ (1826–1927 рр.)

У статті аналізуються процес формування та особливості розквартирування частин та з'єднань в структурі османського війська нового типу, визначено причини труднощів, з якими зіштовхнувся уряд Османської імперії, намагаючись створити сучасну інфраструктуру збройних сил країни. Охарактеризовано комплекс заходів султана Махмуда II, покликаних надати військовому будівництву ознак планомірності та послідовності.

Ключові слова: *армія, султан, військо, Османська імперія, формування, казарма, військове будівництво.*

Постановка проблеми. Процес формування частин та з'єднань нового типу, що тривав в Османській імперії після ліквідації яничарського корпусу опинився в центрі уваги відомої дослідниці історії Порти Г. Клейман [8], яка збила значний матеріал про боездатність та основні напрямки реформування османської армії. Значний внесок у вивчення передумов реорганізації османського війська здійснив російський історик А. Міллер, який, зокрема, дослідив державно-політичну та військову діяльність визначного османського діяча Мустафи-паши Байрактара [9; 10]. Важливим етапом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ значної за своїм обсягом синтетичної праці «История Османского государства...»

[7], цілий розділ якої присвячений аналізу проблем комплектування та внутрішньої організації османського війська.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії одним з перших до вивчення обставин формування та функціонування збройних сил Османської імперії звернувся І. Срібняк [12; 13]. Дослідницька робота в цьому напрямку була продовжена виданням окремої брошури, в якій було систематизовано спільні напрацювання згаданого дослідника та автора цієї статті [6]. Однак загальний стан вивчення даної теми дозволяє стверджувати про перспективи її подальшого вивчення.

Метою статті є аналіз процесу формування та особливості розквартирування тих частин та з'єднань османської армії, які належали до підрозділів нового типу, являючи собою основу регулярного війська Османської імперії.

Виклад основного матеріалу. Після придушення влітку 1825 р. повстання яничарів у Стамбулі султан Мехмед II зобов'язав правителя кожного санджаку організувати і утримувати один або кілька (залежно від чисельності населення) регулярних полків. Для полегшення виконання цього завдання зі Стамбула у деякі провінційні міста були направлені єгипетські офіцери, а також топчу та вищі й нижчі офіцери нової армії для керівництва місцевими регулярними військами. Старші офіцери були головним чином зі старих воєнних часів нізам-і-джедид і з навчених сейменів, а молодші офіцери – з тих, хто щойно пройшов навчання у Стамбулі. Такі інструктори були послані в Едірне, Сілістрію, Рушук, Відін, Салоніки, Ерзурум, Конью та інші місця з метою організації там бодай одного полку регулярної армії [1, ч. II, л. 226].

Завдяки цьому наприкінці 1826 р. і на початку 1827 р. в ряді провінційних міст поступово почалися організація і навчання нових регулярних військ. Передбачалося, що в 1828 р. вдасться поширити нові установи на всі пашалики [11, 20]. Найістотніших результатів вдалося досягти в таких містах, як Едірне, Бурса і Ізмір. У Едірне було набрано близько 3 тис. чоловік (причому серед них налічувалося до 400 колишніх яничарів, що було винятком із загального правила, бо ж повсюдно старі яничари воліли зайнятися яким-небудь ремеслом, аби не входити до складу нових регулярних військ) [1, 226]. Навчання цих військ відбувалися під орудою присланих зі Стамбула інструкторів і при постійному нагляді місцевого паші.

У Бурсі наприкінці 1826 р. також було сформовано нове військо чисельністю до 3,5 тис. Тут систематичними навчаннями керував тисячник (бінбаши). Передбачалося, що солдати після проходження ними в Бурсі попереднього навчання відправлятимуться ротами у 100 чоловік до Стамбулу. Інша частина війська мала залишитися в Бурсі, а деяка кількість солдатів призначалася для відправки в Ізмір [2, 12].

В Ізмірі організацією регулярних військ займалися митний доглядач Сулейман-ага і місцевий правитель Хасан-паша. Спочатку організація регулярного війська затягнулася – насилу набрали 150 осіб, але восени в місто прибуло ще 600 добровольців, яких почали навчати. Одночасно зі Стамбула прибув досвідчений топчу, який заходився навчати артилеристів стрільбі з гармат. З метою заохочення Хасан-паша роздавав солдатам винагороди за успіхи в навчанні. Хасан-паша і Сулейман-ага встановили, що для виплати платні будуть використані суми, отримані від реалізації майна втікачів, які сховалися під час переслідування яничар, і доходи від Ізмірської митниці [1, 696; 2, 12].

Аналогічні заходи проводилися в Коньє, Кютахьє, Відині та інших містах, де було набрано півтори тисячі чоловік. Але у зв'язку з тим, що в таких фортецях, як Сілістрія і Браїлов, регулярних військ було зовсім ще мало, Порта послала туди додаткові накази про необхідність прискорення їх організації.

Навіть на початковому етапі реформи уряд не зміг повністю відмовитися від використання іноземних військових інструкторів. Так, у Малатью, де відбувалася підготовка військ, призначених для ескадри капудан-паші, інструкторами запросили французів [2, 30; 5, 24–25].

Всі війська, розкидані по містах імперії й зосереджені в Стамбулі, потрібно було десь розмішувати. Постало питання про відновлення старих казарм, зруйнованих під час подій 1807–1809 рр. у Левенд, Чифтлік і в Ускюдарі, а також під час заколоту 15 червня 1826 р. в Стамбулі. Крім того, було вирішено почати будівництво низки нових казарм. Програма будівництва казарм, намічена султаном, була досить великою. Намічалася будівництво великих казарм, розрахованих на 10–12 тис. чоловік, у Стамбулі, Едірне, Дауд-паші та інших місцях, а також спорудження невеликих казарм місцевого значення.

У вересні 1826 р. було розпочато будівництво казарм у Стамбулі, Дауд-паші, Раміз-Чифтліку, Ускюдарі, Едірне. У січні 1827 р. Мінчакі повідомляв, що роботи з будівництва трьох найбільших казарм швидко просуваються.

Казарма біля села Дауд-паша, призначена для піхоти, мала вмістити близько 10 тис. чоловік. Вона являла собою довгасту будівлю з павільйонами з двох сторін. Передній фасад мав три поверхи, а задній – два. У казармі було понад 400 кімнат. При ній були мечеть і особливе приміщення для султана [2, л. 66]. Влітку 1827 р. будівництво казарми було завершено, і 8 серпня відбулася урочиста її передача полкам регулярних військ.

Більше 15 тис. солдатів, одягнених у сині однострої і озброєних рушницями з багнетами, було зібрано перед казармою. На церемонії були присутні султан Махмуд II, також одягнений у синю форму тисячника регулярних військ, і ряд вищих державних сановників. Інтендант Неджіб-ефенді вручив султану ключі від нової казарми і виголосив промову. Після цього були проведені маневри і солдатам роздано «бахшиш» на знак задоволення султана поведінкою і успіхами військ [3, 143, 315].

Інша казарма, яка містилася в Раміз-Чифтліку (за 5 верст від Стамбула) і називалася Раміз-паша, подібна за зовнішнім виглядом до перших, була дещо меншого розміру – в ній було 300 кімнат. Ця казарма призначалася для кавалерії і була закінчена восени 1827 р. [4, 235]. Згодом у зв'язку з подіями, які призвели до російсько-турецької війни 1828 р., ця казарма набула набагато більшого значення, ніж передбачалося. Влітку 1828 р. навколо казарми Раміз-паша утворилося справжнє військове містечко, в якому мав розташуватися султан зі своїм оточенням. Для Махмуда II там обладнали спеціальне приміщення, поєднане з казармою. Навколо казарми були споруджені численні батареї.

Казарма в Раміз-Чифтліку разом з казармою Дауд-паша і розташованим поміж ними шпиталем (Хастахане) та батареями повинні були скласти єдину лінію оборони. На роботах зі створення цієї лінії було зайнято більше 2 тис. робітників. У листах сучасників зазначалося, що роботами керували австрійські офіцери і що плани цих укріплень були отримані, мабуть, з Відня.

Одночасно йшло будівництво казарм у Ускюдарі. Там споруджувалися дві казарми – одна для 10 тис. військ інфантерії, друга – для кавалерії. Будівництво другої казарми просувалося дуже повільно, так що на початку 1827 р. був збудований тільки каркас.

Будівництво всіх казарм обходилося дуже дорого. На кожну було асигновано по 8 тис. гаманців або 4 млн курушів. Але вже незабаром з'ясувалося, що будуть потрібні великі додаткові асигнування. Так, на будівництво трьох згаданих казарм було додано ще 36 тис. гаманців (18 млн курушів (у 1807 р. 1 куруш прирівнювався до 50 копійок, а 1 мішок становив 500 курушів) [2, 68]. Таким чином, будівництво однієї казарми обходилося Порті близько 10 млн курушів (нагадаємо, що в 1807 р. будівництво казарми в Ускюдарі обійшлося Селімові III в 5 млн курушів [9, 94]. Природно, що за 20 років ціни змінилися, і якщо врахувати, що і будівництво набуло більшого розмаху, то наведена цифра не повинна викликати сумнівів).

До кінця 1827 р. казарми, збудовані і відновлені в різних містах імперії, могли вмістити до 80 тис. військ, хоча чисельність регулярних військ не перевищувала тоді 40 тис. [11, 35, 51]. Істотний недолік усіх цих казарм – те, що вони здебільшого були дерев'яні, – зумовлював часті пожежі. Крім того, велика скупченість солдатів загострювала загрозу розповсюдження чуми: задія економії місця в невеликій кімнаті розміщували 30 і більше осіб.

Бажаючи надати своїй військовій організації стрункого вигляду, султан наказав виробити особливий регламент, або статут, в якому було б зафіксована організаційна будова нової армії. Передбачалося, що цей статут буде складений з окремих хатт-і-шерифів, що стосуються різних галузей нової військової організації (наприклад, можна вказати на хатт-і-шериф, який встановлював пенсію солдатам, покаліченим під час навчань [1, 228–229]). Але всі ці розрізнені хатти були систематизовані, так що часто один суперечив іншому або подальший відміняв те, що було встановлено попереднім.

Таким чином, попри всі старання Махмуда II, який упродовж 1826–1827 рр. постійно займався військовими перетвореннями, ця реформа не отримала закінченого вираження у розглянутий період. Навпаки, безперервні зміни сприяли лише збільшенню безладу (наприклад, за 17 місяців тричі змінювалася форма одягу піхоти). І все це відбувалося тому, що ані сам Махмуд II, ані його наближені не мали достатніх знань і досвіду і сліпо копіювали військовий устрій європейців, не вивчивши його достатньою мірою і утверджуючи на не-

підготовленому ґрунті. Чимало організаційних питань залишалися недопрацьованими, як не було, наприклад, вирішене питання про тривалість військової служби солдатів, не була встановлена певна система комплектування військ.

Нова піхота спочатку складалася з кількох полків, число яких поступово зростало. Структура її була приблизно такою. Кожен полк (бьолук) складався з 12 рот (по 100–1110 чоловік). Зазвичай до піхотного полку додавались 200–300 артилеристів допоміжних солдатів з 10 гарматами [1, 224]. У 1827 р. бьолуки були перетворені в табури (батальйони) з восьми рот кожен. Рота складалася з 90 рядових (нефер), 5 офіцерів, 10 унтер-офіцерів, онбаші, а також писаря, барабанщика, імама та ін.

Великі труднощі викликала та обставина, що окремим полкам не присвоювалися ні номери, ані відмінні ознаки чи назви [11, 25]. Розрізнити їх за кольором форми було також неможливо: однострої одного кольору носило по кілька полків, що створювало додаткову плутанину.

Регулярна піхота була озброєна рушницями з багнетами. Навчання її мало чим відрізнялося від того, яке проходили нізам-і-джедид Селіма III. Усі зусилля султанського уряду були спрямовані на те, щоб удосконалити цю армію. Піхота була кадрова, жодних резервів, запасу не існувало.

У 1827 р. одним зі зразкових батальйонів армії вважався особливий батальйон морських стрільців. Він був сформований Хюсрев-пашею ще наприкінці 1826 р., за його перебування в ранзі капудан-паші. Після його призначення сераскером морські стрільці були влиті в сухопутну армію. Мінчакі, що спостерігав за цими солдатами, відзначав їхню хорошу підготовку [1, 368–369].

Крім того, для зміцнення піхоти влітку 1827 з топчу було виділено 1,5 тис. осіб, з яких утворили особливий корпус артилерійських стрільців (тюфекчі). З огляду на те, що ці артилеристи протестували проти їх переформування в піхотний полк, їм обіцяли, що вони, як і раніше, будуть вважатися топчу, командуватиме ними артилерист і завданням їхнім буде служити прикриттям для артилерії [1, 226].

Як уже зазначалося, топчу становили основну опору султанського уряду і в перші дні розправи з яничарами, і при здійсненні всіх наступних за тим заходів. Недарма, наприклад, посланник Росії в Стамбулі граф Олександр Іванович Рібопьер в одній зі своїх депеш характеризував корпус топчу як найміцнішу опору султана при проведенні реформ [3, 59].

Будучи вірними султанові і уряду, топчу, однак, розуміли своє вигідне становище і вперто трималися за свої привілеї. Наприклад, тривалий час вони зберігали стару форму, з якої забрали аналогічні яничарським відмітні знаки.

Поки султан не мав іншої опори, він був змушений йти на деякі поступки топчу (наприклад, у питанні про закриття кав'ярень в Стамбулі, про що буде сказано нижче). Однак, вживаючи заходи з подальшого зміцнення і збільшення кількісного складу топчу, хумбараджи та інших військ, султан, мабуть, вважав, що його влада настільки усталилася завдяки новому регулярному війську, що восени 1827 р. зважився скасувати посаду топчубаши (начальник топчу став тоді двох бунчужним пашею). Одночасно раціон топчу порівняно з пайками, встановленими для піхоти і кавалерії. Крім того, топчу були одягнені в нову форму регулярних військ.

Передбачалося, що в результаті додаткових наборів кількість топчу буде доведено до 20–25 тис. Однак цього не вдалося досягти, і в 1828 р. переважну їх масу, становили піші артилеристи, кінної артилерії було небагато (у 1828 р. було 8 рот кінних артилеристів і 84 роти піших). До того ж кінна артилерія, за свідченням сучасників, була погано оснащена, коні не справлялися з важкими гарматами, громіздкі лафети утруднювали пересування і маневрування. Успіхи в перетворенні турецької артилерії були незначні. У статті «Опис будови турецького регулярного війська» зазначалося, зокрема, що в 1827 р. мало що змінилося в організації турецької артилерії порівняно з часом її організації [11, 45]. І справді, нові артилеристи відрізнялися від старих топчу лише тим, що не були озброєні шаблями і тесаками.

Висновки. Отже, в результаті військової реформи, здійсненої в 1826–1827 рр., були утворені нові війська, що замінили яничарів. Однак нова армія була нечисленна, не мала резервів, та й організація її далеко ще не була завершена. Навчання, яке вона проходила, було поверховим; більше уваги зверталось на муштрові вправи. Головною перевагою цієї армії була, як справедливо зазначав Мінчакі, її покірність уряду: солдати слухалися своїх начальників, підпорядковувалися дисципліні і без спротиву проходили навчання [1, 22].

На цю обставину вказував також Г. Мольтке: «Ця армія набула однієї якості, що ставила її вище за незліченні й недисципліновані орди, якими колись командували звияжні спадкоємці пророка: вона вмiла підкорятися» [17, 8].

Упродовж літа й початку осені 1826 р. заходи з організації регулярних військ в провінціях не дали майже жодних позитивних результатів. Пояснювалося це насамперед тим, що спочатку всі основні засоби, що їх мав уряд для створення і навчання нової армії, були зосереджені в центрі імперії – в Стамбулі. Для провінцій не вистачало ні людей, здатних організувати і навчити війська, ні необхідної зброї і спорядження. Слід враховувати також і ту обставину, що в багатьох місцях населення, чинило впертий, навіть запеклий опір усім спробам уряду створити регулярні війська в Османській імперії.

Список використаної літератури

1. Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ). Фонд «Канцелярия», Константинополь, д. 2356, ч. I–II, 1826 г., М. Я. Минчаки – К. В. Нессельроде.
2. АВПРФ. Фонд «Канцелярия», Константинополь, д. 2361, 1827 г., М. Я. Минчаки – К. В. Нессельроде.
3. АВПРФ. Фонд «Канцелярия», Константинополь, д. 2363, 1827 г., А. И. Рибопьер – К. В. Нессельроде.
4. АВПРФ. Фонд «Канцелярия», Константинополь, д. 2369, 1828 г., А. И. Рибопьер – К. В. Нессельроде.
5. АВПРФ. Фонд «Канцелярия», Константинополь, д. 2379, 1829 г., А. И. Рибопьер – К. В. Нессельроде.
6. Дудар Р. В. Збройні сили Османської імперії (XIV–XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції / Р. В. Дудар, І. В. Срібняк. – К., 2013. – 50 с.
7. История Османского государства, общества и цивилизации : в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – 602 с.
8. Клейнман Г. О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации / Г. О. Клейнман. – М., 1989. – 158 с.
9. Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. / А. Ф. Миллер. – М. ; Ленинград, 1947. – 507 с.
10. Миллер А. Ф. Разложение военно–ленной системы и попытка реформы в Турции в конце XVIII – начале XIX в. Доклад на XXVI Международном конгрессе востоковедов / А. Ф. Миллер. – М., 1963. – 12 с.
11. Описание устройства турецкого регулярного войска, составленное из сведений, полученных по октябрь 1827 г. // Военный журнал. – С.Пб., 1828. – № 6, III. – С. 18–61.
12. Срібняк І. В. Військова організація турків–османів (XIV–XVI ст.) / І. В. Срібняк. – К., 2010. – 15 с.
13. Срібняк І. В. Структура та особливості комплектування збройних сил Османської імперії (XIV–XV ст.) / І. В. Срібняк // Східний світ. – К., 2011. – № 1. – С. 89–98.
14. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / К. Финкель ; пер. с англ. К. Алексеев, Ю. Яблоков. – М. : АСТ ; Астрель, 2012. – 829 с.
15. Andreossy M. Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826 / M. Andreossy le comte. – P. : T. Barrois et B. Duprat, 1828. – 525 p.
16. Levy A. Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century / A. Levy // Middle Eastern Studies. – 1982. – Vol. 18, № 3, L. – P. 227–249.
17. Moltke H. Campagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829 / H. Moltke. – P. : J. Dumaine/Ch. Reinwald, 1854. – Т. 1. – P. 8.
18. Shaw S. J. Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers / S. J. Shaw // Beginning of Modernization in the Middle East. – Chicago, 1968. – P. 29–39.

Одержано редакцією 04. 05. 2014
Прийнято до публікації 23.06.2014

Аннотація. Дудар Р. В. *Формирование и расквартирование новых частей и соединений Османской армии (1827–1927 гг.).* В статье анализируется процесс формирования и особенностей расквартирования частей и соединений в структуре османского войска нового типа, установлены причины трудностей, с которыми столкнулось правительство Османской империи, пытаясь создать современную инфраструктуру вооруженных сил страны. Охарактеризовано комплекс мероприятий султана Махмуда II, предназначенных придать военному строительству черт планомерности и последовательности.

Ключевые слова: армия, султан, войско, Османская империя, формирование, казарма, военное строительство.

Summary. Dudar R. *Forming and quartering of the new units and formations of the Ottoman army in 1826–1927.* The article deals with the process of unit and part formations and quartering characteristics of the new type in the Ottoman army structure. The causes of the difficulties faced by the government of the Ottoman Empire that tried to make a modern organization of the armed forces, were found out. The Sultan Mahmud II's arrangements considered to give systematical features for military formation were characterized in the article. The new troops were formed

instead of the janissaries in the period of reforms. But the new army was small and had not reserves. Its organization was not completed. The main advantage of this army was its submission to the government, the soldiers obeyed to their superior officers, they were disciplined and did not put up resistance. The arrangements of the regular troops' organization did not give positive results in the provinces in 1826. For all the basic and necessary means, that their government had for forming and training the new army, were concentrated in Istanbul at first. The empire had neither people able to organize and train the troops in the provinces nor the necessary weapons and equipment. The population of many regions resisted to all attempts of the government to form the regular army in the Ottoman Empire.

Key words: *army, sultan, the Ottoman Empire, organization, barracks, military formation.*

УДК 378(470+571)–055.2

О. О. Драч

НАВЧАННЯ ЖІНОК В УНІВЕРСИТЕТАХ: ПРАКТИКА ВИРШЕННЯ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглядаються питання допуску жінок до університетів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Основну увагу звернуто на висвітлення позиції уряду, посадовців та соціуму з проблеми.

Ключові слова: *освіта, університети, жінки, міністерство народної освіти.*

Постановка проблеми. Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками, в основному, відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною у європейському освітянському просторі. Початок XXI ст. ознаменувався суттєвим зростанням уваги суспільства до вищої освіти. Після підписання Болонської декларації Україна модернізує вищу школу в напрямі досягнення умов, необхідних для повноцінного входження в європейський освітній простір. З огляду на це актуальності набуває розробка та висвітлення процесів історії розвитку та функціонування вищих навчальних закладів, зокрема і практики появи жінок в університетах Російської імперії, частиною якої була і Наддніпрянська Україна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер [2]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі [3]. Варто виокремити ґрунтовні дослідження знаного фахівця з історії вищої школи Російської імперії О. Іванова, теоретичні концепції якого спираються на широку джерельну базу [4]. Утім, основну увагу автор приділяє вивченню саме чоловічої школи. Російська дослідниця В. Веремєнко присвятила спеціальне дослідження проблемі появи жінок у російських університетах [5]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [6]. Варто відмітити серйозне дослідження харківського науковця С. Посохова, присвячене образам російських університетів у публіцистиці та історіографії, де він розкриває й погляди сучасників на проблему вищої освіти жіноцтва [7]. Комплексно досліджено провідні тенденції розвитку знань з жіночих студій в Україні XX – початку XXI ст., зокрема й аспекти допуску жінок до вищої освіти, у роботі Т. Орлової [8].

Метою статті є дослідження позиції влади Російської імперії з приводу допуску жіноцтва до університетів з середини XIX – початку XX ст. та осмислення цих спроб суспільством і посадовцями держави, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Виклад основного матеріалу. Ще з 1804 р. у Московському університеті професори започаткували читання публічних лекцій, куди запрошували і жінок, які, скориставшись нагодою, слухали лекції з природознавства, експериментальної фізики, комерції, історії, археології. Практикувалися публічні лекції при університетах і в 30–40-х рр. XIX ст. Популярний лекційний курс для публіки Т. М. Грановського в Московському університеті згру-